Ґендерна проблематика в пенітенціарній системі України й рекомендації щодо майбутніх стратегій

Олена Суслова
Інформаційно-консультативний
жіночий центр

Вступ

Жодна людина не може бути позбавлена волі інакше ніж відповідно до процедури,
встановленої законом, та піддана катуванням, нелюдському або такому,
що принижує її гідність, поводженню чи покаранню.
Європейська конвенція з прав людини

Пенітенціарна система має одну й ту ж саму мету як щодо жінок, так і чоловіків, виконуючи роль інструменту соціального контролю. Проте ув'язнення жінок і чоловіків, як і інші аспекти нашого життя відбуваються на тлі патріархатних стосунків.

Метою нашого огляду є відповідь на такі запитання:

- Актуальні ґендерні й вікові аспекти, що існують в системі виконання покарань і попереднього ув'язнення в Україні.
- Актуальні ґендерні аспекти працевлаштування і спеціалізації в пенітенціарній системі.
- Ґендерні аспекти реформи пенітенціарної системи і міжнародних проектів кооперації.

Методика аналізу

Основною базою аналізу є найбільш актуальна література з питань, що розглядаються, та бесіди з експертами.

Було опитане більше 10 експертів. Серед експертів можна виокремити наступні групи:

- правники;
- ті, хто працюють в системі виконання покарань;
- ті, хто безпосередньо працювали в системі виконання покарань раніше;
- ті, хто опосередковано мали відношення до цієї системи, наприклад, брали участь в роботі спостережних комісій при радах за місцями позбавлення волі;
- ті, хто мали безпосередній досвід утримання під вартою.

Розмова з тими, хто зараз працюють в системі попереднього ув'язнення, виявилась неможливою. Однією з причин може бути загальна закритість системи від зовнішнього світу, а іншою – атмосфера в країні напередодні і після виборів.

Опитані експерти представляють тих, хто мають безпосереднє і опосередковане відношення до Київського і сімферопольського слідчих ізоляторів.

Дослідження стосується попереднього ув'язнення, проте ми будемо звертатися також до виправних закладів у зв'язку з тим, що всі вони об'єднані в одну систему і мають спільні характеристики і проблеми.

Література містить дослідження, статистику, закони України і підзаконні акти Департаменту виконання покарань, матеріали від Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, тощо. Основні джерела зібрані за останні п'ять років, проте матеріали, які не містять статистичних даних, деколи відносяться й до попереднього періоду. Загалом вивчено понад 60 письмових джерел.

В основу аналізу покладені як правові аспекти проблеми, так і практика застосування законів.

В роботі застосовуються також соціологічні теорії, які відносяться, зокрема, до феміністичного підходу щодо ув'язнення жінок.
Утримання жінок в місцях позбавлення волі знаходиться під впливом трьох типів феміністичної думки:

- материнська чи соціальна;
- теорія формальної рівності;
- теорія суттєвої рівності.

Ці три типи феміністської думки призвели до двох стратегій ставлення до жінок в ув'язненні:

- ставлення жінок однаково в правоохоронних органах і системі виконання покарань;
- різне ставлення у пів відокремленій системі. [56]

За основу були взяті сучасні базові ґендерні теорії, зокрема:

- ґендерні ролі і стосунки;
- ґендерно-зумовлений розподіл праці;
- доступ і контроль за ресурсами;
- вплив культурних уявлень та стереотипів на доступ і контроль за ресурсами.

Основні ґендерно розукрупнені характеристики

Каральний характер кримінальної політики та судової практики в Україні відображений в статистиці ув'язнених.
Так, протягом 2000 р. загальна кількість ув'язнених в установах кримінально-виконавчої системи України зросла на 4,2 тис. осіб. За станом на 1 січня 2001 р. у 180 установах утримувалися 222,3 тис. осіб (1999 р. – 218,1 тис.), у тому числі у 33 слідчих ізоляторах та тюрмах – 46,2 тис. осіб, у 128 виправно-трудових колоніях – 170,96 тис. засуджених. [12]
Загальна кількість жінок серед них складала 32,2 тис. осіб, тобто 14,5%. [50]
За станом на 1 січня 2002 р. у 180 установах утримувались 192,3 тис. осіб, у тому числі **у 33 слідчих ізоляторах та тюрмах – 41,1 тис. осіб (кількість серед них жінок не наводиться. але вона відповідає в середньому загальному відсотку ув'язнених жінок)**, у 131 виправній колонії – 147,6 тис. засуджених, у тому числі у 21 виправно-трудовій колонії загального режиму утримувалися 14,7 тис. осіб, з них **жінок – 8,3 тис. у 13 виправних колоніях**, у 38 установах посиленого режиму – 51,7 тис., у 40 суворого режиму – 59,1 тис., у 8 особливого режиму – 8,0 тис., у 19 колоніях-поселеннях – 3,2 тис. осіб, спеціалізованих установах-лікарнях та лікарнях при установах – 12,1 тис. осіб, у 11 виховних колоніях – 2,7 тис. засуджених неповнолітніх, у 5 лікувально-трудових профілакторіях – 970 осіб.
За термінами утримання на 1 січня 2002 рр. у виправно-трудових установах відбували покарання: засуджені до одного року – 3135 осіб; від одного до двох років – 12 816; від двох до трьох років – 28 501; від трьох до п'яти років – 56 919 осіб.
Усього упродовж 1999–2001 рр. до установ виконання покарань прибули 223 177 засуджених (у 1999 р. – 78 245 осіб; у 2000 р. – 75 212 і у 2001 р. – 69 720 осіб), з яких 105 673 (47,3%) – раніше судимі. [12]
Певні злочини часто мають тенденцію скоюватися жінками чи чоловіками. Так, **насильницькі напади із завданням важких тілесних ушкоджень, вбивство, пограбування й хуліганство** частіше скоюються *молоддю* і *чоловіками*. Водночас, відсоток *жінок* високий серед осіб, які скоїли **економічні й посадові злочини: розтрати**

й крадіжки державного і колективного майна, грабіжництво, незаконне присвоєння майна, обдурювання покупців, спекуляція, тощо. [50]
Ґендерні розукрупнені дані щодо характеру злочинів, скоєних жінками, необхідний для того, щоби краще зрозуміти специфіку ролей відносин в слідчих ізоляторах.
Аналізуючи стан вітчизняної **жіночої злочинності**, науковці-кримінологи відзначають, що останнім часом (у порівнянні 1990 і 2000 років) вона **зросла майже вдвічі**. Її питома вага у загальній структурі протиправних діянь в середньому складає 14-15 відсотків. Відзначається також і досить високий коефіцієнт злочинної активності жінок. І якщо **в 1990 році у розрахунку на 100 тисяч населення він в Україні складав 97 осіб, то у 2000 році - 190**. [36]
Співвідношення жіночої і чоловічої злочинності становить 1 до 6. Серед усіх жінок-злочинців особи віком до 30 років складають майже половину. Понад сорок відсотків із них, як правило, мають закінчену середню освіту - 1/3. Близько 45% із зловмисниць на час скоєння злочину були безробітними і майже половина із них - незаміжні. [36] Тобто можна відзначити, що існують **тенденції до зміни ґендерного і вікового розподілу осіб, які скоїли злочин, в напрямку їх зростання.**
Показник жіночого рецидиву менш значний, ніж чоловічого. Більшість із осіб, які причетні до протиправного ремесла, на час скоєння злочину не мали судимості (майже 83%), 14% - мали одну судимість, 3% - дві, 2,5% - три і більше. [36]
Переважна більшість жінок-злочинців мешкають у містах (приблизно 3/4). Часто вони входять до змішаних злочинних груп і виконують ролі, пов'язані з переховуванням знарядь та засобів вчинення злочинів, речей, здобутих злочинним шляхом. Правда, останніми роками роль жінок у змішаних групах стає більш вагомішою, а подекуди і вирішальною. Характерною особливістю жіночої злочинності, останнім часом, є й те, що матері досить часто втягують своїх неповнолітніх (малолітніх) дітей у злочинну діяльність, у пияцтво, у заняття жебрацтвом та азартними іграми. [36]

Жіноча злочинність зростає стрімкіше, ніж чоловіча. Серед них частішують вбивства чоловіків за насильство в сім'ї, пияцтво (50%), перевезення наркотиків (в основному, це одинокі жінки з дітьми з сіл, котрі від безвиході за мізерну плату погодилися цим займатися, отримавши згодом три – сім років ув'язнення), крадіжки (10%). За останні вісім років щороку звільняють в середньому майже 5 тисяч жінок. Більшість з них на волі так і не знаходить свого місця: вони не мають куди повернутися після ув'язнення, втратили свої сім'ї та інші соціальні зв'язки, не мають достатньої освіти й кваліфікації для працевлаштування (не кажучи про негативне ставлення до них у суспільстві). До цього додається перелік хвороб, які вони отримують у в'язниці: туберкульоз, ВІЛ/СНІД, цинга, хронічні статеві хвороби. [16]

Ми згадували вже про певний характер молодіжної злочинності (насильницькі напади із завданням важких тілесних ушкоджень, вбивство, пограбування й хуліганство), але до нього останнім часом додалися ще й інші види. Йдеться про комп'ютерну злочинність або хакерство.
Аналіз вітчизняної і зарубіжної практики та вивчення літературних джерел показує, що вік комп'ютерних правопорушників коливається в досить широких межах (в середньому 15-45 років). Дослідження показують, що на момент скоєння злочину вік 33% злочинців не перевищував 20 років, 13%-були старші 40 років і 54% мали вік від 20 до 40 років.
Біля 83% осіб даної категорії чоловіки, але слід зауважити, що доля жінок швидко зростає через професійну орієнтацію деяких спеціальностей та посад, які заповнюють, в основному, жінки (секретар, бухгалтер, економіст, менеджер, касир, контролер тощо). При цьому розмір збитків від злочинів, які скоюють чоловіки, у чотири рази більший, чим від злочинів, що скоюють жінки. За даними соціологів США приблизно третина

комп'ютерних злочинців становлять жінки. В нас такий відсоток поки набагато нижчий, але спостерігається стійка тенденція до зростання. [3]

Актуальні ґендерні й вікові аспекти, що існують в системі виконання покарань і попереднього ув'язнення в Україні

Правові аспекти

Порядок попереднього ув'язнення визначається Кримінально-процесуальним (КПК) і Виправно-трудовим кодексами України (1001-05, 1002-05, 1003-05), Законом України про попереднє ув'язнення та іншими актами законодавства. Згідно КПК, „місцями досудового ув'язнення для осіб, щодо яких як запобіжний захід обрано взяття під варту, є слідчі ізолятори. В окремих випадках ці особи можуть перебувати в тюрмі або місцях тримання затриманих." [24] Тримання під вартою під час досудового розслідування не повинно тривати більше двох місяців, а у деяких випадках, передбачених законом – до вісімнадцяти місяців. [24]

Установами для тримання осіб, щодо яких як запобіжний захід обрано взяття під варту, є слідчі ізолятори Державного департаменту України з питань виконання покарань і Служби безпеки України, а також тюрми Державного департаменту України з питань виконання покарань, що виконують і функції слідчих ізоляторів.
Згідно Закону України про попереднє ув'язнення (ст. 6), „не допускається надання будь-яких пільг чи переваг особам, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення, залежно від їх **расової**, **національної приналежності**, **ставлення до релігії**, **майнового стану**, **політичних поглядів** та **минулих заслуг**." [24] Як ми бачимо, сюди не відносяться ґендерні та вікові особливості. Таке ставлення до неповнолітніх визначається й пояснюється, зокрема, Конвенцією ООН про права дитини. Ставлення до жінок відображає материнську чи соціальну теорію та різне ставлення у пів відокремленій системі, згадуване вище.

Роздільне тримання у місцях попереднього ув'язнення передбачає розміщення
чоловіків – окремо від жінок,
неповнолітніх – окремо від дорослих. (ст. 8) [24]
У виняткових випадках, з метою запобігання порушенням режиму в камерах, де тримають неповнолітніх, допускається з санкції прокурора тримання не більше двох дорослих, які вперше притягаються до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів, що не є тяжкими. [24] На практиці, у зв'язку з переповненням слідчих ізоляторів, в камерах, де тримають неповнолітніх, переважно тримають не більше однієї дорослої людини.
Не допускається також перебування неповнолітніх в одиночних камерах, за винятком поміщення до карцеру. [35]

В законах і підзаконних актах надаються переваги вагітним жінкам і жінкам, які мають при собі дітей.

Так, вагітним жінкам і жінкам, які мають при собі дітей, неповнолітнім, а також хворим з дозволу лікаря та за їх згодою, тривалість щоденної прогулянки встановлюється до двох годин (замість однієї години – за загальними правилами). [24]
Взяті під варту жінки вправі мати при собі дітей віком до двох років. [24] Такі правила відсутні щодо чоловіків, тобто чоловікам відмовлено у праві на відповідальне батьківство, і закон de facto не вважає чоловіка спроможним на утримання малої дитини, навіть якщо це і не пов'язане з фізіологічними відмінностями (годування дитини груддю).

Норма площі в камері для однієї взятої під варту особи не може бути менше 2,5 квадратних метра, а для вагітних жінок або жінки, яка має при собі дитину, - 4,5 квадратних метра. [24] Проте, на практиці, у зв'язку з перевантаженням слідчих ізоляторів, ці норми часто порушуються для різних категорій осіб, що там утримуються.

Надання побачень не має в законі ґендерних відмінностей.

Вагітні жінки і жінки, які мають при собі дітей, а також неповнолітні не можуть бути в порядку дисциплінарного стягнення позбавлені права купувати продукти харчування і одержувати передачі або посилки. (ст. 15) [24] Вагітні жінки і жінки, які мають при собі дітей поміщенню до карцеру не підлягають. (ст. 15) [24]

Взяті під варту особи можуть залучатися до роботи. [24] Практика показує, що до таких робіт переважно залучаються чоловіки, хоча правових підстав до такого розподілу нема.

Загалом за 2001 р. підприємствами установ кримінально-виконавчої системи виготовлено продукції у діючих цінах на 386,8 млн. грн., забезпечено роботою 81,3 тис. осіб, або 64,6% від тих, хто повинен працювати. [12]

Проте підприємства кримінально-виконавчої системи у багатьох випадках є технічно відсталими (зношеність основних засобів виробничих систем становить понад 52%) та неконкурентоспроможними за сучасних економічних умов, що не дає змоги відповідно до законодавства України залучити осіб, позбавлених волі, до праці. У 2000 р. не було забезпечено роботою 45,1% осіб, позбавлених волі, їхня середньомісячна заробітна плата становила лише 59 грн., у 2001 р. – 74,4 грн. [12]

З опитувань експертів також відомо, що на харчоблоку в слідчих ізоляторах працюють ув'язнені. Експерти вказали, що з їхнього досвіду, жінки не залучені у приготування їжі.

Отож, ми можемо наявно бачити, що при обмеженому доступу до ресурсів, чоловіки мають кращий доступ до них, ніж жінки.

До жінок з явними ознаками вагітності, осіб похилого віку або з вираженими ознаками інвалідності та неповнолітніх забороняється застосовувати заходи фізичного впливу, крім вчинення ними групового нападу, що загрожує життю або здоров'ю працівників місця попереднього ув'язнення або інших осіб, чи збройного опору. (ст. 18) [24] До неповнолітніх, жінок, осіб похилого віку та інвалідів забороняється застосування гамівної сорочки. (ст. 18) [24] Не допускається також застосування зброї у разі втечі з під варти неповнолітніх і жінок. (ст. 18) [24]

Норми харчування передбачають додаткові норми масла тваринного (15г) і цукру (10г) для неповнолітніх, яких утримують в слідчих ізоляторах, приймальниках-розподільниках та ізоляторах тимчасового утримання. [32]
Норми передбачають також окремі (підвищені та/або більш збагачені вітамінами) норми для вагітних жінок, годуючих матерів та дітей, що знаходяться з матерями. За цієї нормою забезпечуються вагітні жінки за чотири місяці до пологів, годуючі матері і годувальниці на час годування до дев'ятимісячного віку дитини (за висновками лікаря). [32] Такі норми здаються такими, що обмежують репродуктивні права жінки, бо, за висновками медиків, весь період вагітності дуже важливий в плані збалансованого харчування. А перші місяці вагітності особливо важливі для формування нервової системи дитини та її мозку. Обмеження терміну норм додаткового харчування дев'яти місяцями також порушує репродуктивні права жінок та впливає на здоров'я немовля.

Жінки, які мають при собі дітей, і вагітні жінки мають право купувати в магазині продукти харчування і першої необхідності не менше чотирьох разів на місяць на відміну від загально дозволених двох разів. [35]
Проте слід зауважити, що придбання товарів в магазині може обмежувати жінок, які не мають на це достатньо грошей. З практики відомо, що слідчі ізолятори не мають достатньої матеріальної бази для забезпечення санітарних потреб жінок, які самі не спроможні це зробити.
Жінки і чоловіки пенсійного віку (жінки старші 55 років, чоловіки старші 60 років), засуджені до довічного ув'язнення (які теж можуть знаходитися у слідчих ізоляторах у зв'язку з відсутністю достатньої кількості спеціально облаштованих місць у в'язницях), мають право купувати продукти протягом місяця не лише на суму до п'ятдесяти процентів мінімального розміру заробітної плати, але й на кошти, одержані за переказами. [29]

Поширення туберкульозу, хвороб, що передаються статевим шляхом і ВІЛ у місцях попереднього ув'язнення і відбування покарань викликає неабияку тривогу в суспільстві. Як же правові норми регулюють цей процес?
Так, направлення на госпіталізацію в лікарні кримінально-виконавчої системи підлягають тільки засуджені, у яких виникли гострі захворювання або загострилися хронічні хвороби, які загрожують життю, значно погіршують стан здоров'я, або лікування яких в умовах стаціонару медичних частин виправно-трудових установ недостатньо ефективне, а також у діагностично незрозумілих випадках, що потребують поглибленого клінічного обстеження. [31] Цей пункт, як і всі інші, що стосуються питання медико-санітарного забезпечення, нічого не говорить про можливості штучного переривання вагітності у жінок. Зі свідчень експертів, вони не пригадують випадків, щоби жінкам було дозволено це зробити. Таке положення явно порушує репродуктивні права жінки і входить у суперечність із українським законодавством, яке допускає переривання вагітності у жінок, які знаходяться на волі.

Згідно закону, неповнолітні, які перебувають за ґратами, мають право на освіту. [35] проте, на практиці це право реалізується не повсюдно і нерегулярно. Це пояснюється, насамперед, слабкою матеріально-технічною базою слідчих ізоляторів та небажанням педагогів відвідувати ці заклади.
Свобода відправлення релігійних обрядів не обмежується ґендерними чинниками, але для неповнолітніх пропаганда будь-яких релігійних учень здійснюється тільки за згоди батьків чи осіб, які їх замінюють. [34]

Практика застосування

Місця досудового ув'язнення, якими є 33 слідчі ізолятори, як і раніше, все ще залишаються тими соціальними закладами, де триває масове та брутальне порушення прав людини. Адже, за словами Уповноваженого Верховної Ради Н. Карпачової, громадяни й громадянки, вина яких судом ще не визнана, утримуються навіть у значно гірших умовах, ніж засуджені. [11] [12]

Наявна матеріально-технічна база місць позбавлення волі не задовольняє існуючих потреб. За станом на 1 січня 2002 р. в установах кримінально-виконавчої системи понад наявні місця утримувалися 28 тис. осіб. Найбільше переповнені слідчі ізолятори (на 7,5 тис.), виправні колонії посиленого (на 5,5 тис.) і суворого (на 1,2 тис.) режиму та лікарні (на 7,5 тис.). [12]

На 1 січня 2002 р. у 33 слідчих ізоляторах Державного департаменту України з питань виконання покарань утримувалися 40 794 осіб (у 2000 році – 45132 особи, або на 9,6% більше). Дані щодо жінок відсутні, проте їхня частка релевантна частці в цілому по системі виконання покарань. Попри те що у 2001 р. дещо зменшилося наповнення ув'язнених у слідчих ізоляторах, все ж не розв'язаною залишається проблема розміщення ув'язнених відповідно до встановлених норм. Так, за станом на 1 січня 2002 р. за наявності 33 359 місць у слідчих ізоляторах трималося понад норму 7435 осіб.
Найскладніша ситуація *у Донецькому №5, у Харківському №27 та Криворізькому СІЗО №4.* Якщо згідно зі ст.11 Закону України *"Про попереднє ув'язнення"* норма площі в камері на одного заарештованого не може бути меншою 2,5 м^2, то середній показник по слідчих ізоляторах України становить лише 1,8 м^2. Зокрема, у Донецькому СІЗО (№ 5) на одного заарештованого в середньому припадає лише 1 м^2, у Криворізькому (№ 4) – 1,2 м^2, у Херсонському (№ 28) – 1,3 м^2, у Сімферопольському (№ 15), Луганському (№ 17) та Харківському СІЗО (№ 27) – по 1,5 м^2. [12]

Ситуації в Севастополі, Дніпропетровську та іншим містам, про які повідомляє Уповноважена Верховної Ради Н. Карпачова, притаманна багатьом іншим місцям попереднього ув'язнення. „Затриманих та заарештованих не виводять на прогулянки, оскільки в ІТУ взагалі немає прогулянкового майданчика. І все це при тому, що серед них 20 – хворі на туберкульоз, 19 – жінки, з яких 3 – багатодітні матері, 2 - хворі і 1 вагітна. 9 неповнолітніх в порушення чинного законодавства утримуються разом з дорослими." [41]

„Ув'язнені майже позбавлені можливості користуватись туалетом, а тому кожний з них для природних потреб має або пластмасову пляшку, або целофановий кульок. Про медичну допомогу чи надання ліків годі й говорити. Ув'язнені, з якими спілкувались Омбудсман та журналісти, цілком справедливо заявили, що їх перевозять в гірших умовах, ніж тварин. Так перевозяться і вагітні жінки, і жінки з дітьми до 3-х років." (Етап Київ – Житомир) [43]

Як свідчать статистичні дані, численні звернення громадян та проведені Уповноваженим Верховної Ради з прав людини перевірки дотримання прав людини у місцях досудового ув'язнення, прокуратура не завжди вчасно реагує на порушення і не вживає відповідних заходів для недопущення порушень прав людини при наданні санкції на арешт. Вони продовжують брати під варту вагітних, неповнолітніх, тяжко хворих і престарілих, які скоїли незначні або ненавмисні злочини.
Так, прокурором Залізничного району м.Львова 11 лютого 2000 р. за підозрою у скоєнні злочину, передбаченого частиною третьою ст.140 КК України, санкціоновано арешт вагітної гр. В.Крохіної, яка раніше не була засудженою і постійно проживала з батьками у м.Львові. У вересні минулого року вона народила дитину, перебуваючи у СІЗО, де зовсім немає умов для тримання матері та дитини. Під час перебування в регіоні Уповноважений рекомендувала адміністрації СІЗО звернутися до суду з клопотанням про зміну запобіжного заходу. 13 грудня того ж року В.Крохіну з-під варти звільнено. [12]

В цілому, діяльність Уповноваженої Верховної ради з прав людини багато дала для більшої помітності ситуації з правами ув'язнених в цілому і жінок – ув'язнених зокрема.

Так в червні 2001 року Уповноважена з прав людини здійснила контрольну перевірку дотримання прав заарештованих жінок та неповнолітніх у Дніпропетровській області.
Під час перевірки з'ясувалося, що в 1991 р. внаслідок бунту арештантів було зруйноване відділення для утримання заарештованих жінок у Дніпропетровському слідчому ізоляторі (№3). У зв'язку з цим керівництвом Державного департаменту України з питань

виконання покарань та МВС України прийнято рішення щодо тимчасового тримання заарештованих жінок та неповнолітніх у Криворізькому слідчому ізоляторі (№4).
Більше двох років у Дніпропетровській області Державним департаментом України з питань виконання покарань грубо порушувалися права заарештованих жінок, зокрема неповнолітніх.

Жінок, заарештованих в обласному центрі, розміщували у СІЗО №4 м.Кривого Рогу, а у разі потреби проведення слідчих дій – перевозили до Дніпропетровська та утримували в ізоляторі тимчасового утримання (ІТУ). І хоча корпус Дніпропетровського СІЗО №3 ще у 1998 р. було відбудовано і здано в експлуатацію, керівництво Державного департаменту України з питань виконання покарань разом зі своїм Управлінням у Дніпропетровській області не квапилися повернути до нього підслідних. Жінок і неповнолітніх возили туди й назад арештантськими вагонами, умови в яких нестерпні для людини.

Уповноваженою було встановлено, що лише упродовж 1999–2000 рр. таку "подорож" змушені були здійснити майже 2500 жінок та дівчат. Етапування в обидва кінці тривало близько 60 годин; окремих ув'язнених викликали на допити до Дніпропетровська по 14–18 разів, серед них трапляються хворі, вагітні, неповнолітні.

Проте на цьому тортури заарештованих не припинялися, бо на прибулих ще чекало перебування в умовах ІТУ, що суперечить ст.155 Кримінально-процесуального кодексу України, де місцями досудового ув'язнення визначені слідчі ізолятори. Крім того, режим тримання в ІТТ не відповідає вимогам Закону України "Про попереднє ув'язнення". [12]

Як ми бачимо, не зважаючи на правові норми щодо утримання людей в місцях позбавлення волі, практика показує масові порушення цих норм, в яких жінки і чоловіки страждають по-різному.

Однією з „закритих" проблем системи відбування покарань є насильство в установах кримінально-виконавчої системи.

Таблиця 3.6. **Стан смертності в установах Держдепартаменту України з питань виконання покарань у 1999–2001 рр.** [12]

	1999 р.	2000 р.	2001 р.	Всього:
Всього померло осіб в установах Держдепартаменту України з питань виконання покарань, у тому числі:	3015	2267	1381	6663
у слідчих ізоляторах	326 (10,8%)	282 (12,4%)	176 (12,7%)	784 (11,7%)
у спеціалізованих лікарнях	1722 (57,1%)	1145 (50,5%)	744 (53,8%)	3611 (54,1%)

Протягом 2001 р. в установах кримінально-виконавчої системи ув'язненими скоєно 393 злочини (у 2000 р. – 390, 1999 р. – 437), внаслідок вчинення злочинів загинуло у 2001 р. 5 осіб (2000 р. – 10, 1999 р. – 12), покінчили життя самогубством упродовж 1999–2001 рр. 105 ув'язнених, у тому числі у слідчих ізоляторах – 20 осіб. [12]
Хоча ці дані не мають ґендерно розукрупнених характеристик, проте до них все одно варто звернутися як таких, що зображують картину в цілому.

Актуальні ґендерні аспекти працевлаштування і спеціалізації в пенітенціарній системі

З погляду пенітенціарної теорії, у тюремній справі головну роль відіграють не засоби й методи, а люди, які там працюють. З одного боку, вони несуть позитивний соціальний стереотип, і, спілкуючись із ними, людина набуває його. З другого боку, тільки професіонал здатний впливати на певні соціальні патології. До речі, кажучи про в'язницю, було б правильніше проводити аналогії з охороною здоров'я, адже в'язниця в класичному варіанті — певний вид соціальної клініки. Ми не можемо звинувачувати хворого в лікарні в тому, що він не видужав, завжди відповідальні ті, хто його лікують.

Ще російський цар Петро I сказав, що «тюрьма — ремесло окаянное, и для скорбного дела сего зело потребны люди твердые, добрые и веселые».

Щоби звернутися до проблеми працевлаштування і спеціалізації в пенітенціарній системі, варто спочатку відзначити, що ця система завжди відображає суспільство в цілому, і всі суспільні процеси проходять тут гостріше й жорсткіше, зумовлені все цією ж закритістю.

Цікавим в цьому плані є експеримент, проведений Філіпом Зімбардо ще в сімдесяті роки і згаданий нещодавно у зв'язку з подіями у в'язниці Абу-Грейб в Іраку. Дослідник спорудив уявну в'язницю, де одні студенти добровільно виконували роль охоронців, а інші – ув'язнених. [10] Метою експерименту було простежити, наскільки ці різні ролі спричиняли зміни у світогляді й поведінці. Результати шокували дослідників. Студенти, які грали охоронців, швидко набули авторитарності; вони виказували справжню ворожість щодо ув'язнених, командували ними, ображали їх та погрожували їм. Натомість, студенти – „ув'язнені" продемонстрували суміш апатії та непослуху, що часто спостерігається у справжніх в'язницях. Ці результати були такі яскраві, а рівень протистояння такий високий, що експеримент довелося припинити на ранній стадії. Проте результати мали важливе значення. Зімбардо дійшов висновку, що на поведінку у в'язницях впливає радше сама природа тюремної атмосфери, ніж особистісні характеристики учасників. Подібні результати проводилися й іншими дослідниками.
Інший дослідник конфліктів і насильства Йохан Гальтунг називає подібний феномен структурним насильством. „Структурне насильство – це невидиме насильство, що не є проявом чиєїсь волі до завдання шкоди, вбиває повільно, але може бути не менш, а то й ще більш руйнівним." [4]
Які ж ґендерні особливості синдромів структурного насильства, відображені на тих, хто працюють в пенітенціарній системі?

Перш за все, отримати детальні розукрупнені дані щодо тих, хто працюють в пенітенціарній системі, з офіційних джерел дуже складно. Але метою нашого дослідження не є визначення кількісних характеристик як самомета, а швидше аналіз на їх підставі якісних розподілів працевлаштування і спеціалізації в пенітенціарній системі.

Так, на підставі опитування експертів виявилося, що жінки в системі слідчих ізоляторів працюють переважно лише в двох підрозділах:

- спеціальна частина (діловодство)
- санітарна частина

Частка жінок – наглядачок в жіночих корпусах чи камерах низька.

Одним з основних факторів, який стосується ґендерних аспектів працевлаштування і спеціалізації в пенітенціарній системі, відноситься до синдрому вигорання (staff burn-out syndrome).

Маслач и Джексон [54] визначають такі ознаки синдрому вигорання:

- зміна в поведінці;
- зміна в почуттях;
- зміна в мисленні;
- зміна в стані здоров'я.

Ми зупинимося лише на змінах в поведінці.
Проблема насильства та навіть службових злочинів у місцях позбавлення волі є поширеним явищем, зафіксованим як урядовими, так і неурядовими джерелами. [11], [12], [15], [41] Уповноважена Верховної Ради з прав людини вважає, що однією з головних причин злочинності у місцях позбавлення волі є низький професійний рівень служб охорони, нагляду і безпеки, а нерідко й недбале ставлення до виконання службових обов'язків, унаслідок чого порушуються конституційні права позбавлених волі людей. [12]

Є чисельні підтвердження морального і фізичного тиску на ув'язнених. Але разом з тим, що є однакові прояви такого тиску, є й ґендерно диференційовані відмінності.

Так, з досвіду робітниць кризових центрів, „гарячих ліній", притулків, серед жінок – жертв домашнього насильства значна частка тих, хто живуть в сім'ях „чоловіків в уніформі". Така тенденція зафіксована дослідженнями і в інших країнах світу.

Водночас, за свідченнями експертів, по відношенню до жінок - ув'язнених жінки – наглядачки більш жорстокі. Це проявляється у вигляді заборони чи відтягування дозволених та/або обов'язкових процедур, як прогулянка, відведення до туалету, тощо, шантажу та інших видів морального насильства.

З боку чоловіків фіксують прояви більше у вигляді прямого насильства – побиття, фізичних тортур, тощо.

Тобто ми маємо ґендерно-зумовлений розподіл праці в пенітенціарній системі, а також підтвердження щодо того, що політика і структури по-різному впливають на жінок і чоловіків, зокрема, в плані прояву ними синдромів вигорання, зокрема, в насильницькій поведінці.

Ґендерні аспекти реформи пенітенціарної системи і міжнародних проектів співпраці

Міжнародний досвід однозначно свідчить, що жодні реформи, які підвищують ефективність тюремних систем, неможливі, аж поки в'язниця не стане відкритою для суспільства. Відкритість — неодмінна умова того, щоб в'язниця із формального засобу виконання покарань перетворилася в інститут, котрий дієво служитиме для оздоровлення суспільства. [3]

Разом з набуттям Україною незалежності виникла потреба реформування різних гілок державної влади відповідно до міжнародних стандартів. Не залишилася осторонь і пенітенціарна система. Так 27 серпня 1994 року Верховною Радою прийнято Закон України "Про внесення змін та доповнень в законодавчі акти України щодо врегулювання деяких питань, пов'язаних з умовами відбування покарання". Цим Законом:

1. Введена відстрочка відбування покарання вагітним жінкам та жінкам, які мають неповнолітніх дітей віком до 3 років.

2. Дозволені короткострокові відпустки для жінок, які мають дітей у віці до 3 років, для їх влаштування у родичів, опікунів, дитячих будинках.
3. Дозволені телефонні розмови 1 раз у квартал (до 15 хвилин).
4. Для визначеної категорії засуджених дозволено купувати продукти харчування за гроші, які надійшли по переказам.
5. Дозволені платні медичні консультації.
6. Збільшена кількість посилок /передач/, які протягом року можуть одержувати засуджені.
7. Засудженим чоловікам, яким за віком більше 60 років, жінкам, яким за віком більше 55 років, інвалідам 1 та П групи, хворим на туберкульоз активної форми, жінкам з вагітністю більше 4 місяців, жінкам, діти яких знаходяться в будинках дитини при ВТК, дозволяється працювати за їх бажанням, згідно з висновком лікарської комісії ВТК.
8. Засудженим неповнолітнім, інвалідам 1 та 2 групи, жінкам з вагітністю більше 4 місяців, непрацюючим жінкам, діти яких знаходяться в будинках дитини при ВТК, непрацюючим чоловікам за віком більше 60 років і жінкам, яким за віком більше 55 років /якщо вони не одержують пенсію/, а також особам, звільненим від роботи через хворобу, харчування, одяг, взуття та комунально-побутові послуги надаються безкоштовно.

15 лютого 2002 року Постановою Кабінету Міністрів № 167 була затверджена „Програма подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002 – 2005 роки". [38]

Реформування кримінально-виконавчої системи передбачається здійснити за такими напрямами:
- поліпшення нормативно-правового регулювання діяльності кримінально-виконавчої системи;
- зміцнення матеріальної бази органів і установ виконання покарань, поліпшення умов тримання ув'язнених;
- запровадження нових форм і методів роботи із засудженими, посилення виховного впливу на них, забезпечення ефективної соціальної адаптації;
- поліпшення кадрового забезпечення органів і установ виконання покарань.

Задекларовані положення, безумовно, важливі, але, як завжди відбувається, більш важливою буде практичне втілення їх в системі виконання покарань. За текстом, жодне з положень „Програми.." не містить ґендерно чуйного підходу, проте в процесі їх реалізації це можна зробити.

Програма містить наступні розділи:
- вдосконалення законодавчої бази;
- організаційні заходи;
- поліпшення умов відбування покарань та медичного забезпечення осіб, які тримаються в місцях позбавлення волі;
- сприяння діяльності підприємств кримінально-виконавчої системи;
- удосконалення роботи з кадрами.

Кожен з них може на практиці мати ґендерний компонент. Проте якщо українське законодавство має в цілому патріархатне спрямування, то і вдосконалення законодавчої бази буде мати таке ж спрямування, відображаючи в ньому лише соціальну чи материнську роль жінки. Найреальнішим розділом впровадженням ґендерного компоненту є удосконалення роботи з кадрами. Так, при складанні кваліфікаційних вимог

важливо враховувати рівень ґендерної та інших сенситивностей працівників і працівниць, а при підготовці відповідних фахівців можливе й необхідне запровадження окремих ґендерних освітніх програм чи перегляд існуючих з метою впровадження в них ґендерного компоненту.

Правило 8 Мінімальних стандартних правил поводження з ув'язненими говорить:
„Різні категорії ув'язнених утримуються в окремих закладах чи різних частинах одного закладу, з урахуванням їх статі, віку, попередньої судимості, юридичних причин їх ув'язнення і приписаного поводження з ними. Таким чином,
а) якщо чоловіки і жінки, утримуються в одному і тому ж закладі, то жінок слід розміщувати в зовсім окремих приміщеннях", правило 23 відзначає:
„1) Жіночі заклади повинні мати окремі приміщення для догляду за вагітними жінками і породіллями. Там, де це можливо, слід турбуватися про те, щоби пологи відбувалися не у в'язничній, а звичайній лікарні. Якщо ж дитина народжується у в'язниці, то про цю обставину не слід згадувати у свідоцтві про народження.
2) Там, де ув'язненим матерям дозволяється залишати немовлят при собі, треба передбачати створення ясель, які мають кваліфікований персонал, куди дітей слід розміщувати в періоди, коли вони не користуються турботою матері".
Правило 53 пояснює:
1) В закладах, де утримуються як чоловіки, так і жінки, жіноче відділення має знаходитися у веденні відповідної співробітниці, на збереження якої повинні здаватися ключі, що відкривають доступ до всіх приміщень даного відділення.
2) Співробітники чоловічої статі допускаються в жіноче відділення лише у в супроводі співробітниць.
3) Турботу про жінок, які знаходяться в ув'язненні, і нагляд над ними слід покладати лише на співробітниць. Проте це не повинно заважати співробітникам чоловічої статі, зокрема, лікарям і педагогам виконувати свої професійні обов'язки в жіночих закладах чи відведених для жінок відділеннях інших закладів".

Деякі міжнародні проекти співпраці та програми міжнародних фондів мають в складі своїх правових програм або окремо програми та проекти, спрямовані на реформування пенітенціарної системи. Найактивніше в цьому напрямку працюють Швейцарське агентство розвитку і кооперації і міжнародний фонд „Відродження".

Модельна в'язниця і навчальний центр для персоналу в Білій Церкві є прикладом самого послідовного і комплексного проекту, підтриманого названими вище донорами. Це один з небагатьох проектів, який має ґендерний компонент.

Враховуючи, що Швейцарське агентство розвитку і кооперації планує продовжувати підтримку проектів у цьому напрямку, результати даного дослідження можуть стати базою для розробки такого компоненту.

Міжнародний фонд „Відродження" після закриття Жіночої програми не має цілісної концепції впровадження ґендерної чуйності в свої програми (gender mainstreaming). В розрізі програми „Верховенство права" компоненту "Сприяння реформуванню пенітенціарної системи в Україні" є напрямок, який називається „підтримка ініціатив громадських організацій, спрямованих на запровадження програм ресоціалізації різних категорій засуджених (неповнолітніх, жінок, інвалідів, наркоманів тощо)" [61], але проекти, які підтримані в розрізі цього напрямку, можна швидше віднести до погляду „жінки в розвитку", який передбачає підвищувати роль жінки в суспільстві не зважаючи на ґендерний розподіл в цілому.

Загальні висновки

Наведені вище дані дають підстави зробити наступні висновки:

- Таке ставлення до неповнолітніх визначається й пояснюється, зокрема, Конвенцією ООН про права дитини.
- Ставлення до жінок відображає материнську чи соціальну теорію та різне ставлення у пів відокремленій системі.
- В законах і підзаконних актах надаються переваги вагітним жінкам і жінкам, які мають при собі дітей, чого не можна сказати про чоловіків, які мають дітей. Це стосується
    - норм розміщення в камерах;
    - тривалості прогулянок;
    - права не бути направленими до карцеру;
    - можливості не бути позбавленими права купувати продукти харчування і одержувати передачі або посилки;
    - заборони застосовувати заходи фізичного впливу, крім вчинення ними групового нападу, що загрожує життю або здоров'ю працівників місця попереднього ув'язнення або інших осіб, чи збройного опору;
    - норми харчування;
    - права купувати в магазині продукти харчування і першої необхідності не менше чотирьох разів на місяць на відміну від загально дозволених двох разів.
- Існують окремі положення, які стосуються невагітних жінок і жінок, які не мають при собі дітей:
    - забороняється застосування гамівної сорочки;
    - не допускається застосування зброї у разі втечі з під варти.
- Можна відзначити масові порушення прав людини в слідчих ізоляторах, які стосуються як жінок, так і чоловіків:
    - порушення норм розміщення в камерах;
    - санітарні умови.
- Практика застосування показує різне ставлення до жінок і чоловіків в слідчих ізоляторах. Це стосується насамперед таких аспектів:
    - ставлення в цілому Уповноваженої Верховної Ради з прав людини;
    - отримання роботи лише чоловіками;
    - обмеження репродуктивних прав жінок через ненадання можливості штучного переривання вагітності.
- В пенітенціарній системі існує чіткий ґендерно-зумовлений розподіл праці з визначенням „жіночих" і „чоловічих" спеціалізацій.
- Жінки в системі слідчих ізоляторів працюють переважно лише в двох підрозділах:
    - спеціальна частина (діловодство)
    - санітарна частина

  Частка жінок – наглядачок в жіночих корпусах чи камерах низька.
- Одним з основних факторів, який стосується ґендерних аспектів працевлаштування і спеціалізації в пенітенціарній системі, відноситься до синдрому вигорання, зокрема в поведінці.
- Жінки, які працюють в пенітенціарній системі, частіше використовують види морального, а чоловіки – прямого фізичного насильства.
- Жодне з положень „Програми подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002 – 2005 роки" не містить ґендерно чуйного підходу, проте в процесі їх реалізації можна дещо зробити.

- Жоден з проектів міжнародної співпраці не має ґендерного компоненту. Окремі фонди підтримують проекти в напрямку „жінки в розвитку”.

Загальні рекомендації

Загальні рекомендації відображають можливе реагування на загальний стан вправ, викладений у висновках.

1. Законодавство щодо неповнолітніх відповідає правам людини і міжнародним стандартам. Основні акценти мають бути поставлені на практичну реалізацію цих законних положень в життя і ліквідацію порушень встановлених законодавством прав.
2. Враховуючи, що кількість засуджених жінок і молоді зростає, відповідно має тенденцію до зростання частка жінок і молоді у слідчих ізоляторах. При цьому переважна їх більшість засуджується вперше. Необхідно врахувати це в роботі слідчих ізоляторів, як в плані матеріального забезпечення, так і в плані розробки спеціальних програм для попередження злочинності в названих групах. Такі програми мають носити комплексний характер і активніше залучати до роботи громадськість. Одною з реальних ланок можуть бути спеціальні комісії з нагляду за дотриманням законодавства в місцях позбавлення волі при радах різних рівнів. Іншою – ширше залучення громадських організацій, зокрема тих, що працюють над жіночими і ґендерними проблемами.
3. Враховуючи вагомий вплив на роботу слідчих ізоляторів тих, хто в них працюють, є сенс звернути більшу увагу на підготовку і підвищення кваліфікації фахівців пенітенціарної системи.
4. Розробка і впровадження ґендерних освітніх програм чи/та експертиза і зміна існуючих програм з права, психології, педагогіки, економіки, тощо може бути суттєвим фактором в подоланні ґендерного диспаритету в практиці системи виконання покарань і попереднього ув’язнення в Україні.
5. Запровадження ґендерних освітніх програм та/чи зміна існуючих з урахуванням ґендерного компоненту має бути запроваджена на базі сучасних методик викладання і враховувати ґендерні аспекти фахового вигорання.
6. Реформування пенітенціарної системи, як з боку держави, так і за допомогою міжнародних програм співпраці, має враховувати ґендерний компонент.

Доповнення 1

Конкретні пропозиції до „Загальних рекомендацій" щодо урахування ґендерних аспектів попереднього ув'язнення

1. **Українське законодавство** в цілому носить патріархатний протекціоністський характер, тому будь-яка зміна в законодавстві буде відображувати саме такі засади. Незважаючи на те, що Стаття 24 Конституції України є нормою прямої дії і гарантує жінкам рівні з чоловіками права, приклади інших законів говорять про зворотнє. Так ситуація ґендерного дисбалансу щодо прав жінки і чоловіків на догляд за дітьми відображена не лише в законодавстві щодо виконання покарань, а і в Кримінальному кодексі. Зміна ситуації може бути розпочата прийняттям закону про рівні можливості (інколи його називають законом про ґендерну рівність). Тому зосереджувати діяльність на зміні законодавства щодо пенітенціарної системи не виглядає доцільним.
2. **Комісії з нагляду** за дотриманням законодавства в місцях позбавлення волі при радах різних рівнів сьогодні не грають тої ролі, яку вони грали раніше або могли би грати. Часом це пояснюється ставленням до них як до недієздатного атавізму радянського ладу. Але робота з комісіями, зокрема, **громадських організацій** – правозахисних, молодіжних, жіночих, тощо – може бути важливим компонентом як попередження злочинності, так і поліпшення утримання в місцях позбавлення волі. Так, однією з проблем, з якою стикається адміністрації слідчих ізоляторів – це неможливість залучити педагогів до роботи в цих закладах. Це пояснюється як низькою оплатою праці, так (що важливіше) їх страхом перед самими ув'язненими. Громадські організації можуть сприяти пошуку педагогів-новаторів та методик, які були б дружніми по відношенню до неповнолітніх у конфлікті із законом. Співпраця з громадськими організаціями може бути також майбутньою можливістю для ув'язнених прикладати свої таланти після виходу на волю.
3. **Робота з персоналом** може бути зосереджена як на навчальних закладах, які готують профільних фахівців, так і на підвищенні кваліфікації. Кожна з ланок має свої „за" і „проти". Так, робота зі студентством показує, що вони швидше опановують нові методики роботи, проте частка тих, хто після навчання не йдуть працювати до місць позбавлення волі досить висока. Окрім того, молодь часто сильніше опирається спростуванню ґендерних стереотипів, базуючись не на власному досвіді, а на стереотипному вихованні. Підвищення кваліфікації має більш сфокусований характер, бо зосереджується на людях, які певний час працюють в системі, мають досвід і планують працювати в системі далі.
4. **Запровадження ґендерних освітніх програм** доцільніше базувати на більш інституційних сталих засадах, а не у вигляді короткотривалого проекту. Так, з досвіду Інформаційно-консультативного жіночого центру, який протягом трьох з половиною років реалізовував ґендерну освітню програму „Уповноважувальна освіта" в системі підвищення кваліфікації педагогів, вдалою є така схема. Повний курс (72 години, що дорівнює 2 тижням) передбачає два модуля по одному тижню. Кожен модуль складається з практичних і теоретичних занять. Між першим і другим модулем (від трьох до шести місяців) курсанти і курсантки намагаються втілити в практику отримані знання і навички, а також пишуть самостійну роботу (яка може стати далі окремим дослідженням, яких так бракує в цій галузі). Під час проведення другого модулю вони діляться своїм досвідом, спільно розглядають проблеми, що виникли, презентують роботи і формують плани на майбутнє. Інформаційно-консультативний жіночий центр готовий надати необхідні матеріали і взяти практичну участь в роботі і реалізації подібних програм в пенітенціарній системі.

5. **Сучасні методики викладання** є важливою запорукою успіху програми в цілому. Зокрема, це може бути корисним також при роботі в подоланні „професійного вигорання" персоналу та принесення анти-дискримінаційних методик і практик для роботи з вразливими групами.
6. Для ефективного **запровадження ґендерного компоненту** в реформі пенітенціарної системи необхідно розробити критерії та індикатори, які можуть бути об'єктом моніторингу реалізації проекту. Таким індикаторами, зокрема, можуть бути

- кількість жінок і чоловіків (абсолютні чи відносні цифри), які пройшли навчання (перенавчання) персоналу;
- наявність окремих ґендерних освітніх програм чи/та ґендерно чуйних програм в системі вищ0их навчальних закладів (які пройшли певну експертизу та доопрацювання);
- кількість робочих місць для жінок і чоловіків (абсолютні чи відносні цифри);
- тощо.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Адмінзаарештованих у Сімферополі більше не триматимуть в антисанітарних умовах. Прес-служба Уповноваженого повідомляє. 18.09.2003. http://www.ombudsman.kiev.ua
2. Антонян, Ю., Преступность среди женщин, «Российское право», Москва, 1992
3. Бумеранг. Позбавляючи засудженого волі, держава карає себе та платників податків. „День" 04.11.2004
4. Виправно-трудовий кодекс України. ВР України від 23/12/1970
5. Гальтунг Йоган. Трансформація конфлікту мирними засобами. Транссенд метод. К.: ІКЖЦ, 2000
6. Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие, К.,1994
7. Ґендерна статистика для моніторингу досягнення рівності жінок і чоловіків. Україна. К.: Інститут держави і права України, 2000
8. Ґендерний аналіз українського суспільства. ПРООН, 1999
9. Ґендерный бюджет, гендерная экспертиза. Москва, 2001
10. Ґіденс, Ентоні. Соціологія. К.: Основи, 1999
11. Доповідь Уповноваженого ВР з прав людини. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні, 15.05.2001
12. Доповідь Уповноваженого ВР з прав людини. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні, 15.05.2003
13. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН 10.12.1948. Цит. з Джулі Мертус та ін., Наші людські права. ІКЖЦ, 1996
14. Закон України „Про попереднє ув'язнення", Відомості Верховної Ради, 1993, №35, ст.. 360
15. Запобігання тортурам в Україні: Виконання національних та міжнародних стандартів поводження з особами, що затримані та позбавлені волі: Посібник для працівників правоохоронних органів та спостерігачів за дотриманням прав людини. – К., Сфера, 2003
16. За що ж ти караєш її, молоду? „Соціальна політика" 05.08.2004
17. Злобіна О.Г. Соціологія девіантної поведінки http://www.i-soc.com.ua
18. Зміни на краще є, але вони ще далекі від міжнародних стандартів – заявила під час контрольної перевірки пенітенціарних установ м.Києва Уповноважений з прав людини Ніна Карпачова. Прес-служба Уповноваженого повідомляє. 21.02.2001. http://www.ombudsman.kiev.ua
19. Інструкція про порядок розподілу і направлення осіб, засуджених до позбавлення волі, зі слідчих ізоляторів (тюрем) до виправно-трудових установ. Затверджено Наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань 30.08.2001 № 157
20. Інструкція про умови тримання і порядок примусового годування в установах кримінально-виконавчої системи осіб, які відмовляються від уживання їжі. Затверджено Наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань 2.06.2000 № 127
21. Конвенція про захист прав людини та основних свобод з поправками, внесеними відповідно до положень Протоколу 11 з Протоколами 1, 4, 6 і 7 Рим, 4.11.1950 р.
22. Конституція України. Від 28.06.1996 № 254к/96-ВР
23. Кримінальний кодекс України. Від 05.04.2001 № 2341 – III
24. Кримінально-процесуальний кодекс України. Від 28.12.1960 № 1001-V
25. Мид Дж. Психология пунитивного правосудия // Американская социологическая мысль: Тексты / под ред В.И.Добренькова. — М., 1994

26. Ниеманис А., Практическое руководство по внедрению гендерных подходов. UNDP RBEC з http://www.undp.sk/genderlibrary
27. Політика і культура, Київ, № 38 (169), 2002
28. Політика і культура, Київ, № 40 (219), 2003
29. Положення про організацію виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі в установах кримінально-виконавчої системи. Затверджено Наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань 14.04.2001 № 65
30. Поляков, Л., Шангіна, Л., Правоохоронні органи в Україні: контрольована безконтрольність.„День” 12.06.04
31. Порядок медико-санітарного забезпечення осіб, які утримуються у слідчих ізоляторах та виправно-трудових установах державного департаменту України з питань виконання покарань. Затверджено Наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань та Міністерства охорони здоров’я України 18.01.2000 № 3/6
32. Постанова КМ України від 16.06.1992 № 336 „Про затвердження норм добового забезпечення продуктами харчування засуджених до позбавлення волі, а також осіб, що перебувають у слідчих ізоляторах, лікувально-трудових профілакторіях та ізоляторах тимчасового утримання МВС України, норм заміни одних продуктів іншими та порядку застосування вказаних норм”.
33. Постанова КМ України від 26.01.1994 № 31 „Про програму приведення умов тримання засуджених, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, а також осіб, що тримаються у слідчих ізоляторах і лікувально-трудових профілакторіях, у відповідність з міжнародними стандартами”.
34. Правила внутрішнього розпорядку виправно-трудових установ. Затверджено Наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань 5.06.2000
35. Правила тримання осіб, узятих під варту, і засуджених у слідчих ізоляторах Державного департаменту України з питань виконання покарань. Затверджено Наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань 20.09.2000 № 192
36. Правопорядок Буковини. Події. Факти. Коментарі. Серпень 2003 http://www.umvs.cv.ua/gazeta
37. Практическое руководство по внедрению гендерных подходов. UNDP RBEC. http://www.undp.sk/genderlibrary
38. Програма подальшого реформування та державної політики кримінально-виконавчої системи на 2002 – 2005 роки, Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2002 р., № 167, http://www.kvs.gov.ua/zakon/program/2.htm
39. Радов, Г., В’язниця — дзеркало нашого суспільства. „День”. № 125, 4.07.1998
40. У місті-герої Севастополі – нелюдські умови тримання в ІТТ. Прес-служба Уповноваженого повідомляє. 25.09.2003. http://www.ombudsman.kiev.ua
41. Савонюк Р. Слідчий як суб’єкт кримінально-процесуального доказування. – К., 2001
42. Соціальна політика і соціальна робота. Київ, № 1(24), 2003
43. Це жахливе слово: „етап”! Людей перевозять в умовах гірших ніж для тварин. Прес-служба Уповноваженого повідомляє. 23.07.2004. http://www.ombudsman.kiev.ua
44. Campbell, A. Self-reporting of fighting by females. British Journal of Criminology, 1986
45. Carlen, P. *Alternatives to Women's Imprisonment* Milton Keynes: Open University Press, 1990
46. Carlen, P. Criminal Women: Autobiographical Accounts. Cambridge: Polity Press, 1985
47. Changing Minds. The Impact of College in a Maximum-Security Prison. Fine, M. and other. The Graduate Center of the City University of New York & Women in Prison at the Bedford Hills Correctional Facility, 2001
48. Country Reports on Human Rights Practices – 2002. Released by the Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor March 31, 2003, http://www.lygus.lt
49. Gender Issues in Ukraine. Challenges and Opportunities. – UNDP, 2003

50. Gender Statistics to Reach Gender Equality between Women and Men. Legal Principles for the Affirmation of Gender Equality. Conference of European Statisticians. Orvieto, Italy, 9 – 10 October 2000
51. Hannah-Moffat, K. "Creating Choices or Repeating History: Canadian Female Offenders and Correctional Reform," *Social Justice*, 18, 1, 1991
52. Kurshan, N. Women and Imprisonment in the u.s. History and Current Reality http://www.prisionactivist.org/women
53. Lerner, G. The Creation of Patriarchy. London/New York: Oxford University Press, 1986
54. Maslach C., Jackson S.E. Maslach Burnout Inventory (MB I). Manual. – Palo Alto: Consulting Psychologists Press, 1986
55. Ninth Circuit Task Force on Racial, Religious & Ethnic Fairness Final Report. A. Ninth Circuit Pre-trial Detention Study, http://www.ce9.uscourts.gov
56. Unintended consequences of feminism and prison reform. Correctional Service Canada, vol. 6, # 1
57. Worrall, A., Offending Women: Female Lawbreakers and the Criminal Justice System. London: Rutledge, 1990
58. http://www.ombudsman.kiev.ua
59. http://www.guvv.centrmia.gov.ua
60. http://www.kvs.gov.ua
61. http://www.irf.kiev.ua